

УДК 314 (477.62)

*Наталія Макаренко***СУЧАСНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Досліджено динаміку змін етнічного складу Донецької області в період 1989-2010 рр. Розглянуто особливості соціально – демографічних тенденцій на Донеччині, динаміку природного приросту і народжуваності серед найчисельніших етнічних груп регіону – українців, росіян, греків, білорусів та татар.

Ключові слова: *етнічна структура, природний приріст, народжуваність.*

Исследована динамика изменений этнического состава Донецкой области в период 1989-2010 гг. Рассмотрены особенности социально-демографических тенденций в Донецкой области динамика естественного прироста и рождаемости среди многочисленных этнических групп региона - украинцев, русских, греков, белорусов и татар.

Ключевые слова: *этническая структура, естественный прирост, рождаемость.*

Investigational dynamics of changes of ethnic composition of the Donetsk and Lugansk areas in a period between the censuses of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Greeks, Byelorussians and Tatars is considered.

Key words: *ethnic structure, ethnic self-identification, biennori.*

Постановка проблеми. Поява потреби наукового осмислення механізму здійснення активної демополітики, спрямованої якщо не на подолання, то хоча б на гальмування депопуляційних процесів, які з 1991 р. розгорнулися в Україні, стала дієвим стимулом

розширення та поглиблення демографічних розробок. В етнічній структурі України протягом 1989 – 2011 рр. сталися зміни в кількісному та, значною мірою, у якісному складі населення, що актуалізує потребу в етнодемографічних дослідженнях.

Аналіз основних досліджень і публікацій. На сучасному етапі у царині етнодемографії переважають праці економістів, демографів, географів, соціологів: Е. Лібанової, В. Стешенко, С. Піскунова, Т. Рудницької, І. Пирожкова, І. Прибиткової [1]. Розвиток української етнодемографії розпочинається працями В.І. Наулка [2]. Ґрунтовний історико-етнодемографічний аналіз змін чисельності українців на початку ХХ ст. був одним із напрямків наукового доробку В. Євтуха, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Зінича, В. Крисаченка, О. Чиркова [3].

Виклад основного матеріалу. Перепис 1989 р. засвідчив наявність 2693432 українців на Донеччині, що становило 50,7% населення області. У 2001 р. кількість українців в області зросла до 2744149 (56,9%, приріст на 1,7%). При цьому питома вага українців серед жителів Донецької області зросла на 6,2% [4, с.199-210]. Зауважимо, що збільшення кількості українців спостерігалось на фоні скорочення загальної кількості населення (за 1989–2001 рр. вона скоротилася на 486,2 тис. осіб, або на 9,2%). Протягом 1989–2001 рр. спостерігалось також скорочення кількості етнічних меншин: на 53 694 особи (або на 6,2%) [4, с. 62].

Аналізуючи розселення українців по районах та містах Донецької області, можна пересвідчитись у тому, що найбільша питома вага українців спостерігається на півночі області, в історико – географічному регіоні Південна Слобожанщина, що безпосередньо межує з Харківською областю.

Слід відмітити, що росіяни Донецької області становлять 22,1% росіян України. Їхня кількість у Донецькій області у 2001 р., порівняно з переписом населення 1989 р., зменшилася на 471,7 тис. осіб, або на 20,4%. Зауважимо, що Донецька область стала регіоном, де відбувся один із найбільших кількісних спадів росіян (для порівняння – АРК – 512,1 тис., Харківська область – 312,2 тис., Дніпропетровська – 308,2 тис., Луганська – 287,2 тис.). Унаслідок інтенсивного зменшення кількості росіян зазнала скорочення і їхня частка серед загальної чисельності населення Донецької області. Порівняно з 1989 р. питома вага росіян зменшилася із 43,6 % від усього населення області – до 38,2 %, тобто на 5,4 відсоткового пункту [4, с. 193–230].

Враховуючи відсутність міграційних потоків, які могли б суттєво вплинути на етнічну структуру регіону, стабільно-низький природний приріст українців та інших етносів, зростання питомої ваги українців і зменшення росіян протягом 1989 – 2001 рр. можна пояснити декількома, тісно пов'язаними між собою, якісними і кількісними чинниками. По-перше, набуття Україною незалежності сприяло зростанню етнічної самосвідомості, що зумовило вибір на користь української ідентичності серед людей з різними етнічними коренями (як правило, українськими та російськими). Особи зі змішаним корінням, що за радянських часів в умовах неофіційного панування російської ідентичності записувалися росіянами, тепер визначають себе як українці.

По-друге, за останні 20 років виросло нове молоде покоління, яке формувалося в умовах української державності та нової ідеології, що зумовило українську самоідентифікацію.

По-третє, збільшення питомої ваги українців викликане міжетнічними відмінностями в демографічному русі українців та росіян. Збільшення питомої ваги українців серед населення шлюбного віку (найбільше – серед молоді) відбилося у зростанні частки етнічних українців серед молодят. У Донецькій області частка етнічних українців серед молодят зросла за період 1991–1995 рр. на 3,8%, а росіян навпаки – зменшилася на 2,5% [5, с.122–125; 6, с.131–137]. Як наслідок, від кінця 1980-х рр. спостерігалось неухильне зростання частки дітей, народжених матерями – українками.

По – четверте, розширення етнічної основи української нації кінця 1980 – початку 2000-х рр. пояснюється особливостями у міграційному русі українського та російського населення. Протягом 1991 – 2002 рр. загальна кількість українців, які іммігрували в Україну, становила 979,3 тис. осіб (емігрувало за відповідний період 825,7 тис українців). Таким чином, у

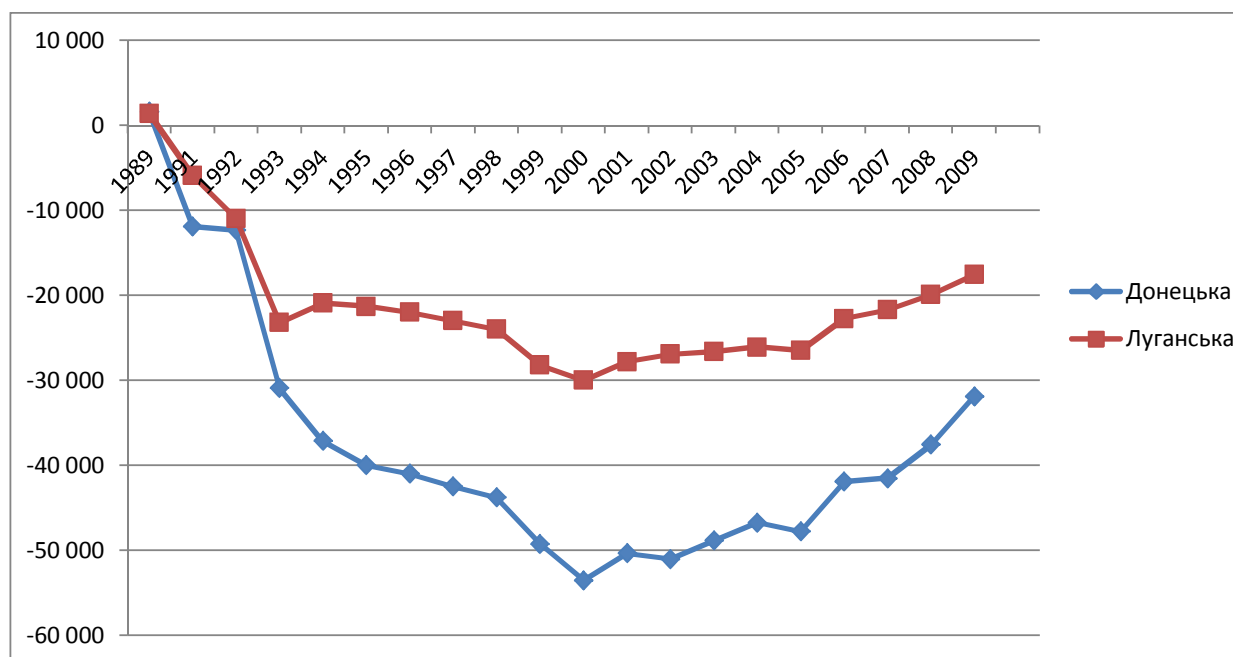
зазначений період сальдо міграції українців було позитивним для України і становило 153,6 тис. осіб [7, с.604]. Протягом 1991 – 2002 рр. росіяни були другою за кількістю групою мігрантів, яка прибувала в Україну. Найбільший міграційний приріст спостерігався на Південному Сході України (АР Крим, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Херсонська області). У цілому, за даними, наприклад, Ю. Арутюняна, протягом 1990 – 2000 рр. у міграційному обміні між Росією та Україною остання втратила 350 тис. росіян.

Донецька область – регіон компактного проживання греків України. Вони є третьою за кількістю етнічною групою області і становлять найбільший масив грецької етнічності в Україні (84,7% усіх греків України мешкає на Донеччині). Незважаючи на активні процеси відродження, грецька меншина скоротила свою чисельність як у загальноукраїнському масштабі, так і в масштабі Донецької області. Абсолютна кількість греків на Донеччині скоротилася на 7,4%, але питома вага серед жителів області залишилася на тому ж самому рівні (1,6%) [6, с.7-8].

Четверта за чисельністю етнічна група Донбасу – білоруси (17,5 % усіх білорусів України). За міжпереписний період кількість білорусів в Україні зменшилася на 37,33% (164282 особи) [4, с.161–164]. Темпи зменшення кількості білорусів у загальній кількості населення Донбасу випереджають загальноукраїнські. Білоруси у 2001 р. продовжували посідати в Донецькій області четверте місце за чисельністю (44525 осіб, або 0,9% населення), однак їхня частка в етнічній структурі Донецької області протягом 1989 – 2001 рр. зменшилася на 41,1%.

Динаміка природного приросту населення Донбасу у 1990 – 2000-х рр. мала від’ємний характер (див. графік).

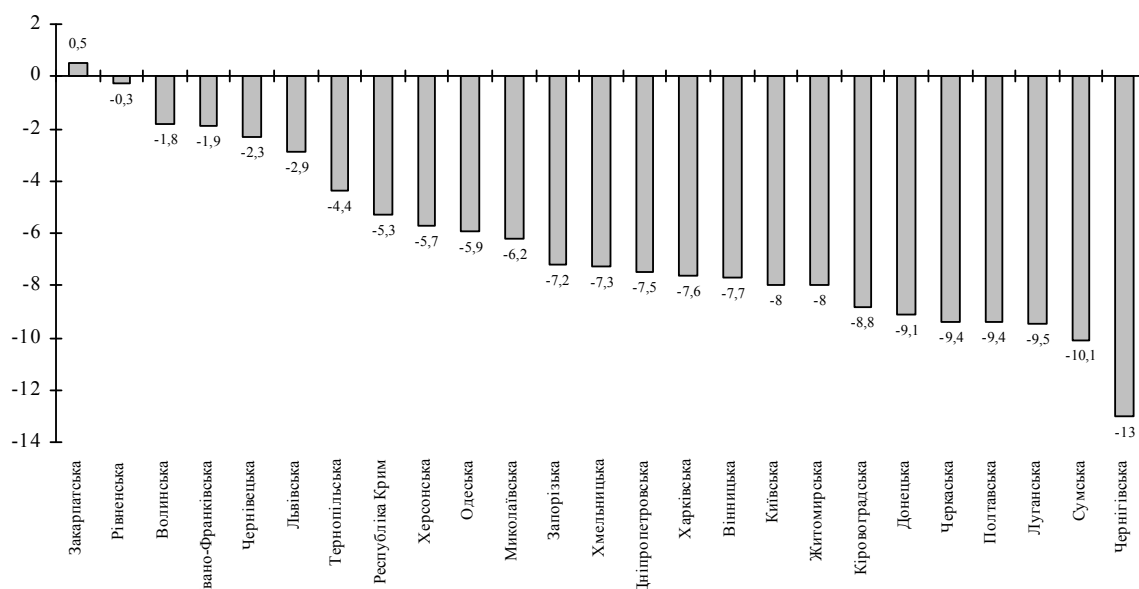
Природний приріст (+/-) населення Донбасу, осіб [17].

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Навіть з огляду на скорочення демографічних втрат, протягом 2000- 2009 рр. середньорічний темп зниження показника загального зменшення населення на Донбасі склав 8,45%, а зниження середньорічного темпу від’ємного значення природного приросту становило 4,60%.

Порівняна характеристика природного приросту населення в регіонах України у 2006 р. представлена на графіку [8].

Як видно, процеси депопуляції населення в Донецькій та Луганській областях характеризуються найбільшими кількісними втратами. У цих регіонах значення показника природного скорочення населення протягом тривалого періоду перевищували критичну межу більш ніж у 2,5 рази. Як свідчать статистичні дані, у Чернігівській, Сумській, Луганській, Полтавській, Черкаській, Донецькій областях спостерігалось найбільше природне скорочення населення (природний приріст був нижче-9).

Народжуваність виступала в ролі дестимулятора процесу відтворення населення протягом одинадцяти років (1991 – 2001 рр.) і паралельно із зростаючою смертністю поглибила процес депопуляції українського населення. Тривалий спад народжуваності в Україні демографи поділяють на декілька етапів. На першому етапі (1983 – 1991рр.) визначальною рисою було зниження коефіцієнту народжуваності (з 16‰ у 1983 р. до 12,1‰ у 1991р.), а також перехід до нового режиму плідності. У цей час коефіцієнт народжуваності падав неймовірно стрімко – щорічно в середньому на 2,5%. У період від останнього радянського перепису населення 1989 р. до першого всеукраїнського 2001р. чисельність народжених скоротилася приблизно на 41% (більше ніж на третину). Ключовим дестимулюючим фактором цього скорочення був спад дітородної активності, незважаючи на більш-менш стійкий дітородний контингент. Прикметними для цього етапу виявилися два роки з рекордною за останні 40 років чисельністю народжених. Це 1983 р. із кількістю народжених 807,1 тис. та 1986р. – 792,6 тис. немовлят. Учені мотивують такі спалахи народжуваності демографічною історією країни: народжені є дітьми батьків післявоєнного компенсаційного сплеску, який спостерігався в Україні у 1959 р. (880,6 тис.). Другий етап розпочався у 1992 р. і «приніс» депопуляцію населення з найнижчими коефіцієнтами відтворення, зокрема у 2001 р., коли на тисячу населення за рік народилося трохи більше семи немовлят (7,7‰). Протягом цього десятиріччя коефіцієнт народжуваності щорічно скорочувався в середньому на 3,85%. Третій етап розпочався після критичного 2001 р.: у новому тисячолітті демографічна ситуація поступово покращується. Протягом 2000-х рр. установилася позитивна тенденція народжуваності, загальний коефіцієнт якої збільшувався щорічно в середньому на 1,1% і в 2009 р. становив 11,1‰, т.ч. досягши рівня 1993 р., коли чисельність населення України була найбільшою за всю її історію (52,2 млн.).

Рівень загального коефіцієнту народжуваності (характеризує рівень народжуваності, притаманний населенню певного регіону: показує, скільки в середньому народжених припадає на 1000 осіб середньорічної чисельності населення) залежать від декількох чинників, зокрема від а) частки жінок дітородного віку, б) частки чоловіків фертильного віку, в) статевій пропорції. Крім того, етнічна приналежність розглядається в демографії як один із суттєвих факторів, що впливає на рівні народжуваності і плідності.

Як свідчать статистичні дані 1988 – 1989 рр., загальний коефіцієнт народжуваності в

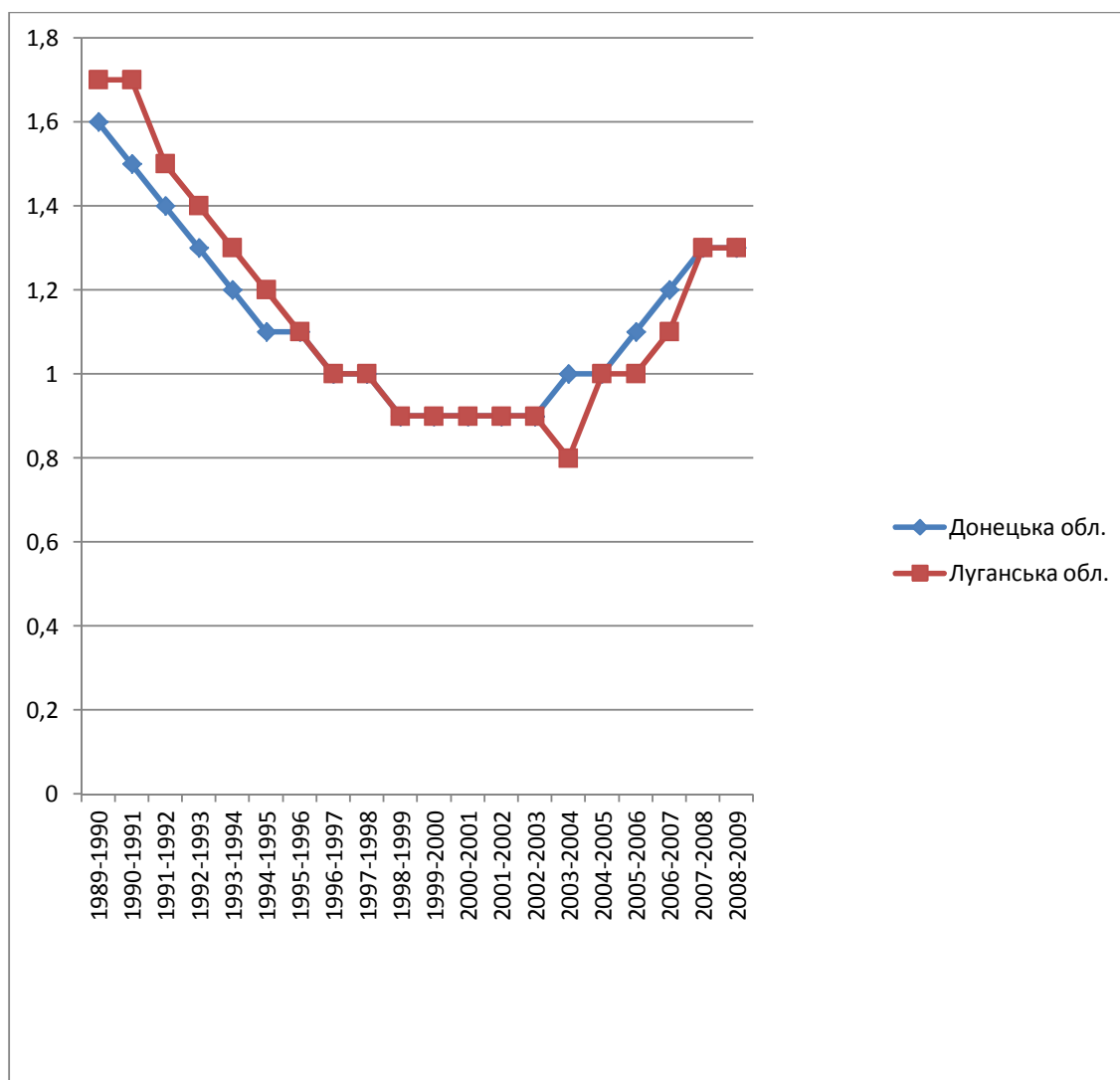
українців і росіян на Донеччині у 1988–1989 рр. становив 12‰ (для порівняння, по Україні в цілому: 14,1‰ – в українців, 13,3‰ – у росіян). Проте в подальші роки загальний коефіцієнт народжуваності на Донеччині мав нисхідну тенденцію, причому у всіх етносів. Особливо інтенсивним було падіння показників народжуваності, починаючи з 1993 – 1994 рр. Крім того, високим темпом зниження рівня народжуваності відзначився і 1999 р.; у наступні ж два роки зниження народжуваності в цілому тривало, але було значно менш відчутним. Останні роки свідчать про підвищення темпів народжуваності, на що вказує зростаюче значення загального коефіцієнта народжуваності, який зріс на 15,3% порівняно з критичним 2001 р. і в цілому по Україні 2006 р. становив 9‰.

Красномовним свідчення погіршення демографічної ситуації як наслідку економічних труднощів 1990-х рр., які внесли корективи в демографічну поведінку населення і викликали відтермінування до кращих часів шлюбів і народження дітей, свідчить динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності, який у 1986 р. становив 2,06 дитини, у 2000 – 1,11 дитини, 2001 р. – 1,09 дитини. У 2003 р. *сумарний коефіцієнт народжуваності* (характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності) зрушив із критичної позначки 2001 р. і у 2003р., тобто за два роки його значення, зросло на 10, 1%, тобто 1,21 дитини. За період 2002–2009 рр. сумарний коефіцієнт народжуваності щорічно зростав у середньому на 3,6% і становив у 2009 р. – 1,45 дитини. Це означає, що кожна українська жінка в середньому за все повністю прожите дітородне життя може народити більше однієї дитини. Але і за таких умов навіть просте відтворення може відбуватися лише наполовину.

Територіальна диференціація регіонів за сумарним коефіцієнтом народжуваності дає підстави для виділення декількох територіально-демографічних областей України зі значними відмінностями за цим параметром. За статистичними даними, демографічна ситуація у 2006 році за цим показником була найбільш сприятливою в Західному регіоні України – Рівненській, Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Львівській та Тернопільській областях.

До групи регіонів із середнім рівнем коефіцієнта народжуваності належать Одеська, Житомирська, Херсонська, АР Крим, Київська, Хмельницька, Дніпропетровська, Миколаївська, Запорізька та Кіровоградська області. Найгірша ситуація склалася в Полтавській, Донецькій, Черкаській, Харківській, Луганській, Сумській та Чернігівській областях. Детальніше динаміка коефіцієнта народжуваності у Донецькій та Луганській областях протягом 1989-2009 рр. зображена на графіку.

Сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі у 1989 – 2009 рр. (на 1 жінку) [8].

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Починаючи з 1992 р., загальний рівень народжуваності у всіх регіонах України є нижчим від критичного значення. Але в Донецькій та Луганській областях відстежується найбільш несприятлива ситуація. Донбас є регіоном з найнижчими показниками сумарного коефіцієнта народжуваності. Народжуваність у Луганській та Донецькій областях у 1990 р. була нижчою від середнього рівня по Україні на 10–15%, у 2001р. – на 18%. Порівняно з середньоукраїнським рівнем у 2008 р. (1,5 дитини на одну жінку) сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі у 2008 р. був нижчим від середнього рівня по Україні на 13% (у міських жінок Донецької області сумарний коефіцієнт народжуваності є нижчим середнього рівня на 8%, у міських жінок Луганської – на 10%) [8].

Висновки. Протягом досліджуваного періоду відбулася трансформація етнічної будови України. Сформувалася тенденція до зростання етнічної однорідності населення України. Протилежні напрями змін кількості українців та етнічних меншин призвели до змін етнічного складу населення України. Частка українців збільшилася із 72,73 % у 1989 р. до 77,82% у 2001 р., тобто на 5,09 %. За цей же час частка етнічних меншин зменшилася з 27,27 % до 22,18%. Ці тенденції цілком характерні і для Донецької області.

Наявну сучасну структуру населення України в цілому та Донбасу зокрема можна вважати несприятливою з точки зору тенденцій шлюбності та природного відтворення населення. В Україні на сучасному етапі її соціально-економічного розвитку склався звужений тип відтворення населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.напр.Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998; Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. – К., 1999; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями противодії /За наук. ред. В.Стешенко. – К., 2001; Піскунов С. Динаміка найчисельніших етносів України (1959-2001 рр.) // Демографічні дослідження. – Вип. 25. – К., 2003. – С. 84-93.
2. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В.Наулка). – К., 2001.
3. Див.напр.Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти (офіційне видання) / Власенко Н., Лібанова Е., Осауленко О. та ін.; наук. ред.: акад. І.Кураса, акад. С. Пирожкова. – К., 2004; Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004; Зінич В.Т.Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К., 2004; Крисаченко В.С.Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005.
4. Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К.,2003.
5. Населення України 1992 // Демографічний щорічник / Міністерство статистики України. – К.,1993.
6. Населення України 1994 // Демографічний щорічник / Міністерство статистики України. – К.,1995.
7. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002.
8. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ukrstat.gov.ua/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Макаренко Наталія Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Надійшла до друку 15.02.2013 р.